

مقاله‌ی کوتاه

مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز
سال دهم، شماره‌ی سوم، پاییز ۱۳۹۷، پیاپی ۳۷

بیست‌وپنج بیت نویافته از همام تبریزی در سفینه‌ی یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.) و
جنگ شماره‌ی ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس (مورخ سده‌ی ۱۰ ق.)

محمدصادق خاتمی* سلمان ساکت**

دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

اغلب سفینه‌ها، بیاض‌ها و جنگ‌های شعری، به دلیل دربرداشتن آگاهی‌های ارزشمند و ابیات منتخب، از منابع جنبی مهم در تصحیح انتقادی آثار منظوم و نیز پژوهش‌های شعرشناسی به شمار می‌آیند. یکی از این سفینه‌ها، سفینه‌ی یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.)، گردآورده‌ی سعدالدین الهی / آلهی است که جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه‌ی گنج‌بخش (به احتمال بسیار متعلق به اواخر سده‌ی هشتم هجری) و نیز سفینه‌ی ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس (مورخ قرن دهم هجری) به آن شباهت بسیار دارند. نگارندگان در این نوشتار، بیست‌وپنج بیت نویافته از همام تبریزی را که از بررسی سفینه‌ی یحیی توفیق و جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس به دست آمده، ارائه داده‌اند که تا امروز در دیگر منابع و به نام او نیامده است. گذشته از یک بیت که به قطع از همام نیست و تک‌بیتی که به احتمال در شمار مفردات و یک رباعی و بیت دوم این رباعی و نیز تک‌بیتی که شاید از یک رباعی دیوان همام باشد، بیست بیت در شمار غزلیات بازمانده از همام است.

واژه‌های کلیدی: یحیی توفیق، سعدالدین الهی / آلهی، ابیات نویافته، همام تبریزی.

۱. مقدمه

همام‌الدین محمد بن علاء تبریزی^۱، متخلص به «همام»، عارف و شاعر بنام آذربایجان در

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی m.s.khatami92@gmail.com (نویسنده‌ی مسئول)

** استادیار زبان و ادبیات فارسی saket@ferdowsi.um.ac.ir

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۵/۲۷ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۱۱/۱۰

سده‌های هفتم و هشتم هجری و دوره‌ی ایلخانی است که سال ۶۳۶ ق. به دنیا آمد و در سال ۷۱۴ ق. درگذشت. همام از نزدیکان و ندمای خواجه شمس‌الدین محمد جوینی، معروف به صاحب‌دیوان (مقتول ۶۸۳ ق.) و به گفته‌ی صاحب تذکره‌الشعراء از جمله‌ی شاگردان خواجه نصیرالدین طوسی و از اقران مولانا قطب‌الدین علامه‌ی شیرازی بوده است. (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۲۱۹) در باب آثار همام نخست باید به دیوان او اشاره کرد که شامل اشعار پارسی و تازی در قالب‌های قصیده، غزل، مثنوی، ترجیع‌بند، رباعی، قطعه و مفردات است. همچنین او دارای دو مثنوی با مضامین متمایز است: یک مثنوی «بر وزن حدیقه/الحقیقه‌ی سنایی، با عنوان کتاب مثنویات، که متجاوز از پانصد بیت است در توحید، نعت پیامبر (ص)، خلفای راشدین، وعظ و تهذیب.» (سلطان‌زاده، ۱۳۹۵: ۷۸۴) ظاهراً این مثنوی از سروده‌های دوران پیری اوست و «موضوع و مطلب این منظومه هم مقتبس از کتاب سنایی است.» (همان) دیگر اثر وی، مثنوی عاشقانه‌ای است به نام خواجه شرف‌الدین هارون جوینی (مقتول ۶۸۵ ق.)، پسر شمس‌الدین صاحب‌دیوان، با عنوان کتاب صحبت‌نامه، بالغ بر سیصد و هشتاد و سه بیت به بحر هزج (مسدس مقصور یا محذوف)، همراه با چهار غزل در «بیان عشق و ذکر احوال عاشق و معشوق در فراق و وصال و غیرت و اشتیاق.» (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳: ۷۲۰)

همچنان‌که می‌دانیم دیوان همام در زمان حیات او تدوین نشده است. به گواه مقدمه‌ای که به امر خواجه رشیدالدین فضل‌الله پس از گردآوردن دیوان او بر آن نگاشته شده است، اوقات خواجه همام «...بعد از وظایف فرایض و سنن و نوافل، مصروف به افادت اکابر و اصاغر و... مقصور بر مجالست اهل فقه و حکمت و مخالطت اهل دل و مسکنت» (همام، ۱۳۹۴: ۳) می‌شد و او به گردآوردن آثار خود توجهی نمی‌کرد. بنابراین «اکثر قصاید مدح متفرق شد و بیشتر آن نظم‌ها منثور ماند و باشد که از قصیده یا غزلی، چند بیت دست داده و اتفاق اتمام نیفتاده.» (همان: ۴)

بدین سبب دیوان کنونی همام، همان است که اندکی پس از مرگ شاعر، به امر خواجه رشیدالدین فضل‌الله، از اشعار پراکنده‌ی وی که در دست این و آن بود، فراهم آمد و به فرمان خواجه مقدمه‌ای بر آن نوشتند. (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳: ۷۲۰) همچنین از مقدمه‌ی دیوان برمی‌آید که این فرمان شامل آثار منثور همام نیز می‌شده است: «حضرت مخدوم جهانیان... رشیدالدین و الدین... چنان صواب دید که متفرقات فواید او از نظم و نثر جمع کنند.» (همام، ۱۳۹۴: ۱-۲ و نیز عیوضی، ۱۳۹۴: پنجاه و یک) پس به امر خواجه رشیدالدین، اشعار همام جمع

آمد و بر دو قسمت اشعار تازی و پارسی تقسیم شد و تصمیم بر آن بود که «هرچه بعد از این به دست آید، بدان الحاق کنند.» (همام ۱۳۹۴: ۴) بر بنیاد این سخن، پیداست آنچه از اشعار در این دیوان گرد آمد، تمامی سروده‌های همام را در برنمی‌گیرد و گویا خواجه رشیدالدین فضل‌الله به دلایلی، خواستار تدوین سریع دیوان بوده است و بنابراین به فرمان او مقدمه‌ای بر آنچه در فاصله‌ی چهارسال «بین تاریخ ۷۱۴ (سال فوت همام) و ۷۱۸ (سال قتل رشیدالدین فضل‌الله)» (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳: ۷۲۱)، از این شاعر گرد آمده بود، نوشته شد و نخستین تدوین شکل گرفت و چنان‌که گذشت، تصمیم بر این بود که هرچه بعد از آن فراهم آید، به دیوان بیفزایند؛ اما نگارندگان نیز با استاد صفا هم‌نظرند که پس از قتل خواجه، «دیگر فرصتی نبود تا جامع دیوان، امر وزیر دانش دوست همدانی را در اتمام کار خود دنبال کند» (همان)؛ هرچند صفا گردآوری دیوان را به یک «جامع» محدود می‌کند، به نظر می‌رسد گزاره‌هایی نظیر «از نظم و نثر جمع کنند» (همام، ۱۳۹۴: ۲) یا «حضرت جمع فرمایند» (همان) و «مثال واجب‌الامثال به خواص اصحاب او وارد شد تا هریک آنچه لطایف امثال او دارد، حاضر کنند و از هر جا که توانند، جمع آرند و آن را به ترتیبی نیکو مدون گردانند و به دیوان آورند» (همان: ۳)، نشان‌دهنده‌ی آن است که گروهی از گردآورندگان مأمور جمع‌آوری اشعار همام بوده‌اند نه یک شخص.

از جمله‌ی جنگ‌های منظوم که اشعاری از دیوان فعلی همام و نیز ابیاتی تازه از او در دو جنگ مشابه به آن آمده، سفینه‌ی ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس (مورخ سده‌ی دهم هجری)^۲ است که پس از جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه‌ی گنج‌بخش (به احتمال بسیار متعلق به اواخر قرن هشتم هجری)، سومین بیاضی است که به سفینه‌ی یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.)، گردآورده‌ی سعدالدین الهی / آلهی^۳، از گویندگان سده‌ی هفتم و هشتم هجری شباهت بسیار دارد. این سفینه بر اساس جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس و با در نظر داشتن دو بیاض پیش از آن، تصحیح و اشعار آن با دواوین گویندگان مقابله شده و متنی منقح از این اثر فراهم آمده است که به‌زودی چاپ و منتشر خواهد شد. افزون بر اشارات کوتاه تذکره‌نویسان، تا آنجا که نگارندگان اطلاع دارند، درباره‌ی موضوع این نوشتار، فضل تقدّم از آن مؤید ثابتی (۱۳۳۳ ش) است که منتخبی در حدود هشتصد بیت از همام را بر اساس نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی پاریس (مورخ ۸۱۶ ق.) به‌صورت ذوقی تصحیح کرده است؛ سپس عیوضی (۱۳۵۱ ش) با تصحیح انتقادی و محققانه‌ی خود، دیوان همام را بر اساس نسخه‌ی کامل پاریس (مورخ ۸۱۶ ق.) و نسخه‌ی اندک ناقص لاهور (مورخ ۸۲۱ ق.) و نه

جنگ خطی مربوط به نیمه‌های سده‌ی هشتم تا دهم هجری احیا کرد. این تصحیح بر همان بنیاد و با استفاده از دو جنگ دیگر در سال ۱۳۹۴ ش بار دیگر به چاپ رسید. عیوضی پس از بیان شیوه‌ی تصحیح و معرفی نسخه‌های در دسترس خود، با استفاده از منابع خطی و چاپی بسیار، در مقدمه‌ای فاضلانه احوال و آثار همام را شرح کرده و اشعار او را از منابع کهن و اصیل گرد آورده است. هرچند مصحح از جنگ‌ها به‌عنوان یکی از منابع فرعی سود جسته است، اما این سه سفینه‌ی مشابه که درباره‌ی آنها گفته شد، در شمار آنها نیست؛ پس می‌توان نتیجه گرفت دیوان کنونی، تمامی اشعار همام را در بر نمی‌گیرد و با جست‌وجو در دیگر منابع، همچنان اشعاری به نام او یافت خواهد شد که این سه سفینه از جمله‌ی آنهاست. بنابراین براساس این نوشتار و احیاناً پژوهش‌های آینده باید در شمار ابیات واقعی همام بازنگری اساسی انجام گیرد.

گذشته از این، تمامی منابعی که از خواجه همام ذکری به میان آورده‌اند، به تبعیت از منابع پیشین خود و رونویسی صرف از یکدیگر، تنها به شرح احوال و نقل اشعاری تکراری از او بسنده کرده و گاه برخی از منابع به نقدی سطحی از اشعار او روی آورده‌اند؛ به‌طوری که می‌توان گفت با وجود این آثار ارزشمند، در تصحیح مجدد اشعار این صوفی شاعر، باید به منابع تازه‌ای مانند این سه سفینه، توجه ویژه‌ای داشت تا بتوان ابیات نویافته‌ی همام را بر اشعار کم‌حجمش که از بد حادثه بخشی از آنها نیز از میان رفته است، اضافه کرد و با پژوهشی گسترده‌تر در دیگر منابع، اشعار باقی مانده‌ی او را فراهم آورد. در سفینه‌ی یحیی توفیق و جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس، جمعاً «چهل‌وهشت» بیت به نام همام آمده است که از آن میان، «نوزده» بیت در دیوان او نیز وجود دارد و انتساب آنها به همام قطعی است. از میان ابیات نویافته نیز «یک» بیت در منابع پیش از همام آمده و به قطع از او نیست؛ «سه بیت» هم در شمار ابیات نویافته‌ی مشترک در دو سفینه است که در بخش ابیات نویافته در جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس به آن اشاره شده است؛ بنابراین «بیست‌وپنج» بیت از این دو جنگ در شمار ابیات نویافته است. پژوهش در این نوشتار، به روش کتابخانه‌ای است.

۲. ابیات نویافته در سفینه‌ی یحیی توفیق

در این بخش از نوشتار، دوازده بیت نویافته از همام به ترتیب برگ‌های سفینه نقل می‌شود:

و له

چندان که نگاه می‌کنم از چپ و از راست من مرد غمت نیم بدین دل که مراست

گفتنی است این بیت در باب ششم *مرزبان‌نامه* بدون عنوان به صورت زیر آمده است:
چندان که نگه می‌کنم اندر چپ و راست   من مرد غمت نیم بدین دل که مراست
(وراوینی، ۱۳۸۷: ۳۵۹)

به باور نگارندگان با توجه به اینکه *مرزبان‌نامه* در نیمه‌ی اول سده‌ی هفتم هجری میان سال‌های ۶۱۷ - ۶۲۲ ق. (رک. خطیب رهبر، ۱۳۸۷: الف) یا به اعتقاد صفا (۱۳۸۶، ج ۱: ۳۶) و روشن که تاریخ ترجمه‌ی *مرزبان‌نامه* و تهذیب آن را بین سال‌های ۶۰۷-۶۲۲ ق. (روشن، ۲۵۳۵: هفده) می‌دانند و نیز زمان زیست همام، یعنی (۶۳۶-۷۱۴ ق.)، این بیت به قطع نمی‌تواند از همام باشد و گردآورنده‌ی *سفینه‌ی یحیی توفیق* به اشتباه این بیت را به همام منسوب کرده است.

و له

در آن روزی که خوبان آفریدند   تو را بر جمله سلطان آفریدند
چو یاقوت لب را نقش بستند   ز عکسش جوهر جان آفریدند
قضا خاک درت را نام می‌برد   ز لفظش آب حیوان آفریدند
سرشک عاشقانت جمع کردند   وز آن لعل بدخشان آفریدند [۵۳ ر]

گفتنی است غزلی *نهبیتی* در *دیوان ناصر بخاری* (۷۱۵ تا ۷۲۰ - بین سال‌های ۷۸۴ و ۷۹۰ ق.) وجود دارد که مطلع آن نیز با بیت نخست بالا آغاز می‌شود:

در آن روزی که خوبان آفریدند   تو را بر جمله سلطان آفریدند
تو را دادند توییح سعادت   پس آن‌گه روح انسان آفریدند...
به یاد چشم و زلفت همچو ناصر   مرا مست و پریشان آفریدند
(بخارایی، ۱۳۵۳: ۲۲۶)

نکته‌ی دیگر آنکه در *دیوان البسه‌ی مولانا نظام قاری*، سخنور نیمه‌ی دوم سده‌ی نهم هجری چنین آمده است: «ناصر بخاری فرماید:

در آن روزی که خوبان آفریدند   تو را بر جمله سلطان آفریدند
(قاری یزدی، ۱۳۵۹: ۷۹)

و سپس در جواب او آمده است:

چو دیبای زرافشان آفریدند   درش گوی کریبان آفریدند...
تن قاری بدو پیوند کردند   چو تار و پود کتان آفریدند
(همان: ۸۰)

در مجموع، نگارندگان می‌اندیشند به دلیل آنکه تنها بیت «در آن روزی که خوبان آفریدند/ تو را بر جمله سلطان آفریدند» در دیوان ناصر بخاری و نیز دیوان البسه‌ی مولانا نظام قاری به نام ناصر بخاری آمده و سه بیت دیگر در سفینه‌ی یحیی توفیق، در دیوان ناصر وجود ندارد، می‌توان نتیجه گرفت غزلی که در دیوان ناصر با این مطلع آمده است، به دلیل تقدّم زمانی همام، به‌واقع یک استقبال و نظیره‌گویی ناصر بخارایی از غزل همام بوده باشد و این ابیات را نیز باید در شمار اشعار نویافته‌ی همام دانست.

و له

نه نظر کند به اشکم نه نگه کند به رویم چه کنم که گوهر و درّ بر او بها ندارد

و له

از خطّ غبار تو بر آن عارض گلگون گویی که مگر مورچه بر لاله دویده است

و له

تو پادشاه بتانی و ما غلام توایم عجب‌تر اینکه غلامان رایگان داری

و له

ز تو دل کجا شکبید چو حیوه دل تو باشی ز تو جان کجا گریزد چو تو ناگزیر جانی

و له

تا خط بر آن عقیق درخشان نوشته‌اند
خضر است خطّ خوب تو ای چشمه‌ی حیوه
زندانان چاه زرخندان نوشته‌اند [۵۳ پ]
شایان ذکر است ابیات دوّم و سوّم در غزلیات دیوان ناصر بخارایی با یک بیت دیگر به صورت زیر آمده است:

تا خط بر آن عقیق درخشان نوشته‌اند
بر لعل نقش بین که ز فیروزه بسته‌اند
گویی تظلمی بر سلطان حسن او
دل را ز درد آیت درمان نوشته‌اند
بر لاله خط نگر که ز ریحان نوشته‌اند
زندانان چاه زرخندان نوشته‌اند
(بخارایی، ۱۳۵۳: ۲۶۳)

حال آنکه در جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس، بیت دوم در دیوان ناصر بخارایی، با یک اختلاف و نیز «ردیف» متفاوت، یعنی «کشیده‌اند»، در شمار ابیات همام آمده است. (رک. صص ۲۲۲-۲۲۳) بر روی هم، به باور نگارندگان، مصحح دیوان ناصر، این سه بیت را تنها با استناد به یک نسخه‌ی متأخر (مورخ ۱۳۰۴ ق.) که با رمز «د» مشخص شده (رک. درخشان،

بیست و پنج بیت نویافته از همام تبریزی در سفینه‌ی یحیی توفیق... ۲۲۱

۱۳۵۳: صدوشش-صدوهشت) به ناصر بخارایی منسوب کرده‌است و نمی‌توان با استناد به یک نسخه، این ابیات را به قطع از ناصر دانست. بنابراین با توجه به قدمت سفینه‌ی یحیی توفیق و تا یافت‌نشدن دلایلی موجه‌تر، این ابیات را نیز باید در شمار اشعار نویافته‌ی همام دانست.

و له

اشتیاقم به سوی حضرت تو چون عطا ... (۱) است [۷۲ ر]
(۱) در سفینه سه کلمه محو شده است.

۳. ابیات نویافته در جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس

در برگ‌های (۱۵۳ پ - ۱۵۴ ر) سفینه‌ی ۵۳۴ مجلس سیزده‌بیت از همام آمده که در شمار ابیات نویافته‌ی اوست. این ابیات عبارتند از:

و له

چو بلبل سحری در خروش می‌آید درون سینه‌ی من دل به جوش می‌آید
ز غیرت آتشم اندر وجود می‌افتد چو بانگ بلبل مستم به گوش می‌آید

و له

وه که چه فتنه می‌کند نرگس نیم‌مست تو آه گرش مدد دهد زلف دراز دست تو
چاره‌ی ما نمی‌کند هیچ وفا نمی‌کند جز که جفا نمی‌کند طبع ستم‌پرست تو

و له

کوس رحیل می‌زند قافله‌ی قرار من تا غم عشق خیمه زد در دل بی‌قرار من
حاصل روزگار من نقد حیات بود و بس در سر و کار عشق شد حاصل روزگار من
سر نکشد ز مهر او طبع وفا پرست من گرچه همه جفا کند یار ستیزه‌کار من

و له

کس چو من در عشق سرگردان مباد کس چو من سرگشته و حیران مباد
هیچ درمانی ندارد درد عشق هیچ‌کس را درد بی‌درمان مباد
گرچه جانم در غم جانان بسوخت سوز جانم در پی جانان مباد

و له

بر برگ سمن دایره از مشک کشیده است بر برگ سمن (۱) دایره از مشک که دیده است
آن خط غبار تو بر آن عارض گلگون گویی که مگر مورچه بر لاله دویده است
(۱) سفینه: ثمن (!)؛ متن تصحیح قیاسی.

گویا در شمار رباعیات همام بوده است. گفتنی است بیت دوم در برگ ۵۳ پ سفینه‌ی یحیی توفیقی نیز با اختلاف «از خط غبار تو بر آن عارض گلگون» آمده است. بنابراین بیت دوم در این جنگ به دلیل اشتراک با سفینه‌ی یحیی توفیقی در شمار ابیات نویافته قرار نگرفته است.

و له

تا خط بر آن عشق درفشان کشیده‌اند
دل را ز درد آیت درممان کشیده‌اند
بر لعل نقش بین که ز پیروزه بسته‌اند
بر لاله خط نگر که ز ریحان کشیده‌اند
سحری است خط خوب تو ای چشمه‌ی حیات
زان بر کنار چشمه‌ی حیوان نوشته‌اند^(۲) [۱۵۳ پ]

(۲) گویا سهو گردآورنده است.

گفتنی است این ابیات در سفینه‌ی یحیی توفیقی با ردیف متفاوت، یعنی «نوشته‌اند» و نیز اختلاف «تا خط بر آن عقیق درفشان نوشته‌اند» و «خضر است خط خوب تو ای چشمه‌ی حیوة» (الهی / آلهی، ۷۵۴ ق، ۵۳ پ) آمده است که در بالا شرح آن آمد. چنان‌که می‌بینیم ابیات اول و دوم در سفینه‌ی یحیی توفیقی با ابیات اول و سوم در جنگ ۵۳۴ مجلس با وجود ردیف متفاوت و نیز اختلاف در ضبط، مشترک است و تنها یک بیت در هر دو بیاض، ابیاتی متفاوت هستند که این گویای تفاوت عمیق بین این سه سفینه است. بنابراین ابیات اول و سوم در این جنگ به دلیل اشتراک با سفینه‌ی یحیی توفیقی در شمار ابیات نویافته قرار نگرفته است. همچنین می‌توان نتیجه گرفت گویا گردآورنده‌ی جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس نسخه‌ای اصیل و کامل از دیوان همام را در سده‌ی دهم در اختیار داشته و به جای ابیات دوم و سوم سفینه‌ی یحیی توفیقی، دو بیت دیگر را از آن نسخه به‌گزین کرده است.

و له

بر گرد رخس بنفشه درمی‌بایست آن نیز^(۳) برآمد از لب آب حیات [۱۵۴ ر]
گویا بیتی از یک رباعی بوده است. (۳) سفینه: تیر (!): متن تصحیح قیاسی.

۴. نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت دیوان همام و نبود نسخه‌ای کامل از آن، توجه دقیق به تمامی منابع جانبی، از هر نظر بایسته است و تا پیداشدن نسخه‌ای کهن و کامل از دیوان او، جنگ‌ها و سفینه‌های

کهن، حتی جنگ‌های متأخر، اهمیتی دوچندان دارند و تنها منبع برای بازسازی بخشی از این دیوان خواهد بود. در این پژوهش، با واکاوی در سه سفینه‌ی مشابه که در دسترس مصحح دیوان نبوده، بیست و پنج بیت تازه‌یافته‌ی همام از مجموع چهل و هشت بیت موجود در سفینه‌ی یحیی توفیق و جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس ارائه شده است. گذشته از یک بیت که به قطع از همام نیست و تکبیتی که به احتمال در شمار مفردات دیوان و یک رباعی و بیت دوم این رباعی و نیز تکبیتی که شاید از یک رباعی همام باشد، بیست بیت در شمار غزلیات بازمانده از همام است. نوزده بیت از این ابیات در شمار اشعار دیوان اوست که انتساب آنها به همام قطعی است و بیست و پنج بیت در شمار ابیات نویافته‌ای است که تا امروز در دیگر منابع و به نام او نیامده است. بر اساس این نوشتار می‌توان گفت آنچه اکنون با عنوان اشعار خواجه همام در دسترس است، همه‌ی اشعار او را در بر نمی‌گیرد و به کمک دیگر جنگ‌ها و سفینه‌ها که همچنان ابیات دیگری منسوب به او به طور پراکنده در آنها وجود دارد، می‌توان اشعاری نویافته از وی ارائه داد که بایسته است آنها را فراهم آورد و اصالت انتساب آنها را بررسی و نقد کرد.

یادداشت‌ها

۱. مؤلف دانشمندان آذربایجان از همام به صورت «قدوة العلماء و المشایخ همام السله و الدین التبریزی» (رک. تربیت، ۱۳۷۷: ۵۶۶) و صاحب مجمل فصیحی از او با عنوان «مولانا الامام همام الدین التبریزی» (خوافی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۸۹۰) یاد کرده است.
۲. برای آگاهی بیشتر در باب این سفینه، رک. میرافضلی، ۱۳۹۱: ۲۵؛ خاتمی، ۱۳۹۲: ۱۴ - ۲۹؛ افشین‌وفایی، ۱۳۹۳: ۱۰۶؛ خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ۷۸ - ۸۰.
۳. در برگ ۱۲۱ پ سفینه‌ی یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.) نام «مولانا سعدالدین الهی» آمده و دو بیت به او منسوب است که در جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس همان دو بیت به نام «جمال الدین محمد بن عبدالرزاق» آمده، هرچند در دیوان چاپی جمال الدین اصفهانی یافت نشد و به احتمال بسیار از سعدالدین الهی است. همچنین در برگ ۱۴۹ ر جنگ اسکندر میرزا از «سعدالدین الهی» دو بیت آمده است که این دو بیت در برگ ۱۹۸ پ جنگ ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس نیز با سرنویس «لمرتبه سعد الهی / الهی» به نام اوست و چون جنگ اسکندر میرزا در ۸۱۳ - ۸۱۴ ق. فراهم آمده، می‌توان گفت که به احتمال بسیار گردآورنده‌ی اصلی این سه سفینه، همین سخنور باشد که در منابع از وی یاد نشده است. نفیسی گذشته از شعرای درجه اول و دوم در سده‌ی هشتم، بدون ذکر منبع از گویندگانی دیگر نیز تنها با ذکر نام یاد می‌کند که «سعد الهی» یکی از آنهاست (رک: نفیسی، ۱۳۴۴: ۲۲۶/۱). میرافضلی (۱۳۹۱: ۲۵) هم جایی در سخن از سعدالدین الهی / الهی،

شهرت یا تخلص او را «سعدالدین الهی» دانسته و بدون ذکر مأخذ، او را از ادبای سده‌ی هفتم هجری به شمار آورده، گرچه در جنگ رباعی از او به صورت «سعدالدین الهی» نام برده است (رک: ۱۳۹۴: ۲۰۵). اما با مراجعه به منابع دریافتیم که هیچ یک از ابیاتی که در سفینه‌ی ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس مندرج است، نه به جامع سفینه، یعنی «سعدالدین الهی / الهی»، بلکه به صورت‌های پنج‌گانه‌ی تحریف‌یافته‌ی شهرت یا تخلص او منسوب است. بنابراین «الاله» (آرزو، ۱۳۸۵، ج ۲: ۵۶۳؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۷۲۰؛ خیام‌پور، ۱۳۶۸، ج ۱: ۴۵۲؛ نفیسی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۶۷۸)، «الاله» (صبا، ۱۳۴۳: ۳۵۶ و واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۵۰)، «الاله» (واله داغستانی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۶۴۳)، «الاله» (اختر هوگلی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۷۵۳) و «سعداللهی» (رحیم‌پور، ۱۳۹۱: ۲۷۸ - ۲۷۷)، بدخوانی و تحریف «الهی / الهی» است که در سده‌های بعد سبب شده که شهرت یا تخلص درست این سخنور سده‌ی هفتم و هشتم هجری در منابع متأخر بدین صورت ضبط شود و تنها تقی‌الدین کاشانی در جنگ خود (مورخ سده ۱۱ ق، ۴۵ ر)، نام درست این گوینده را به صورت «سعد الهی / الهی» آورده است.

منابع

- آرزو، قاضی سراج‌الدین علی‌خان. (۱۳۸۵). *تذکره‌ی مجمع‌النفایس*. ج ۲، به‌کوشش مهرنور محمدخان، با همکاری دکتر زیب‌النساء علی‌خان، اسلام‌آباد - پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- اختر هوگلی؛ قاضی محمدصادق‌خان. (۱۳۹۳). *تذکره‌ی آفتاب‌عالم‌تاب*. تصحیح مرضیه‌ی بیگوردی. زیر نظر یوسف‌بیگ باباپور، ج ۲، تهران: سفیر اردهال.
- افشین‌وفایی، محمد. (۱۳۹۳). «نگاه تازه‌ای به زندگی عمادی غزنوی (به همراه معرفی منابع نویافته از اشعار او)». *ادب فارسی*، سال ۴، شماره‌ی ۱، پیاپی ۱۳، صص ۹۳ - ۱۱۲.
- الهی / الهی، سعدالدین. سفینه. تهران: کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی. شماره‌ی ۵۳۴ [نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت سده‌ی ۱۰ ق.
- _____ جنگ گنج‌بخش. اسلام‌آباد: کتابخانه‌ی گنج‌بخش. شماره‌ی ۱۴۴۵۶ [نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت سده‌ی ۸ ق.
- _____ سفینه. استانبول: کتابخانه‌ی سلیمانیه (مجموعه‌ی مدرسه‌ی یحیی توفیق). شماره‌ی ۴۴۹ [نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت ۷۵۴ ق.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد. (۱۳۸۹). *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین*. ج ۳، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری، آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

بیست و پنج بیت نویافته از همام تبریزی در سفینه‌ی یحیی توفیق... _____ ۲۲۵

بخارایی، ناصر. (۱۳۵۳). *دیوان اشعار ناصر بخارایی*. به کوشش مهدی درخشان، تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.

تربیت، محمدعلی. (۱۳۷۷). *دانشمندان آذربایجان*. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

جنگ اسکندر میرزا تیموری. لندن: موزه بریتانیا، شماره‌ی Add. 27261 [نسخه‌ی خطی]، به خط محمد حلوی و ناصر الکاتب، تاریخ کتابت ۸۱۳-۸۱۴ ق، میکروفیلم شماره‌ی ۲۴ و عکس $\frac{6802}{2}$ کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران.

خاتمی، محمدصادق. (۱۳۹۲). *تصحیح جنگ شماره‌ی ۵۳۴ کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد دانشگاه شیراز.

_____ و ساکت، سلمان (۱۳۹۷). «ابیات فهلوی بُندار رازی در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه‌ی گنج‌بخش». *آینه‌ی میراث*، دوره‌ی جدید، سال شانزدهم، شماره‌ی اول، (پیاپی ۶۲)، صص ۷۷-۹۲.

خطیب رهبر، خلیل. (۱۳۸۷)، «سعدالدین وراوینی و مرزبان‌نامه». نک: وراوینی. خوافی، احمدبن محمد. (۱۳۸۶). *مُجمل فصیحی*. ج ۲، مقدمه، تصحیح و تحقیق سیدمحسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.

خیام‌پور، ع. (۱۳۶۸). *فرهنگ سخنوران*. ج ۱، تهران: طلایه. درخشان، مهدی. (۱۳۵۳)، «مقدمه‌ی مصحح». نک: بخارایی.

دولتشاه سمرقندی، دولت‌شاه بن بختی‌شاه. (۱۳۸۲). *تذکره‌الشعراء*. به‌اهتمام و تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.

رحیم‌پور، مهدی. (۱۳۹۱). «اشعار نویافته از طیان بمی». چاپ شده در *ندر عارف (جشن‌نامه‌ی دکتر عارف نوشاهی)*، به خواستاری سعید شفیعیون و بهروز ایمانی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، صص ۲۷۳-۲۹۹.

روشن، محمد. (۲۵۳۵)، «پیش‌گفتار مصحح». نک: وراوینی.

سلطان‌زاده، شهناز. (۱۳۹۵). «همام تبریزی». *دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی*، ج ۶، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۷۸۲-۷۸۵.

صبا، مولوی محمد مظفر حسین. (۱۳۴۳). *تذکره‌ی روز روشن*. به تصحیح و تحشیه‌ی محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، تهران: کتابخانه‌ی رازی.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۳، بخش دوم، تهران: فردوس.

- ۲۲۶ _____ مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) / سال ۱۰، شماره‌ی ۳، پاییز ۱۳۹۷ (پیاپی ۳۷)
- _____ (۱۳۸۶). تاریخ ادبیات ایران. ج ۱ (خلاصه‌ی جلد اول و دوم تاریخ ادبیات در ایران)، تهران: فردوس.
- عیوضی، رشید. (۱۳۹۴)، «مقدمه‌ی مصحح». نک: همام.
- قاری یزدی، نظام‌الدین محمود. (۱۳۵۹). دیوان البسه. به‌اهتمام محمد مشیری، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- کاشانی، میر تقی‌الدین. جنگ. قم: مرکز احیاء میراث اسلامی. شماره‌ی ۱۰۶۶ [نسخه‌ی خطی]، تاریخ کتابت سده‌ی ۱۱ ق.
- میرافضلی، سیدعلی. (۱۳۹۱). «اشعار رفیع‌الدین عبدالعزیز لُبنانی». چاپ‌شده در متون ایرانی: مجموعه رساله‌های فارسی و عربی از دانشوران ایرانی (از آغاز دوره‌ی اسلامی تا پایان عصر تیموری). دفتر سوم (با تأکید بر دیوان‌ها و اشعار فارسی)، به‌کوشش جواد بشری، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، صص ۱۹-۳۹.
- _____ (۱۳۹۴). جنگ رباعی (بازیابی و تصحیح رباعیات کهن پارسی). تهران: سخن.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. ۲ جلد، تهران: کتابفروشی فروغی.
- وراوینی، سعدالدین. (۲۵۳۵). مرزبان‌نامه. ج ۱، به‌تصحیح محمد روشن، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- _____ (۱۳۸۷). مرزبان‌نامه. به‌کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.
- واله داغستانی، علیقلی خان (۱۳۹۱). تذکره‌ی ریاض‌الشعرا. ج ۱، تصحیح، مقدمه و فهرست‌ها از ابوالقاسم رادفر، گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۴). تذکره‌ی ریاض‌الشعراء. ج ۲، مقدمه، تصحیح و تعلیق سیدمحسن ناجی نصرآبادی. تهران: اساطیر.
- همام، محمد بن فریدون. (۱۳۹۴). دیوان همام تبریزی. تصحیح رشید عیوضی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- _____ (۱۳۳۳). دیوان همام‌الدین تبریزی. با مقدمه و حواشی و تصحیح مؤید ثابتی. تهران: بی‌نا.